

Mövzu 3. Mülkiyyət münasibətləri və iqtisadi sistemin subyektləri

P l a n

1. Mülkiyyət iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi
2. Mülkiyyət nəzəriyyələri
3. Mülkiyyətin tarixi tipləri və formalar.
4. Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə
5. İnsan iqtisadi sistemin subyekti, istehsalın başlıca amilidir
6. Ailə gəlirləri, onun formalaşması mənbələri və istifadə edilməsi

Mülkiyyət iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi

Mülkiyyətin əsas məğzini mənimsəmə təşkil edir. Mənimsəmə mülkiyyət obyektinin subyekt tərəfindən iqtisadi, zorakılıq və hüquqi yollarla digər subyektlərdən özgələşdirməkdir. Mənimsəmə kateqoriyasını araşdırarkən əmək vasitəsilə, tədavül vasitəsilə həyata keçirilən mənimsəmə və bilavasitə isothermal prosesində icra edilən akt, istehsal anı kimi mənimsəmə növlərini göstərmək olar.

Mənimsəmə və özgəninkiləşdirmənin tam forması olan mülkiyyətdən sahibliyi, istifadə etməni və sərəncam verməni fərqləndirmək lazımdır.

Sahiblik - qeyri-tam, qismən mənimsəmədir. Sahib - istehsal vasitələrinin nümayəndəsidir. O, mülkiyyətçinin şəxs- ləndirilmiş nümayəndəsidir. Sahiblik mülkiyyətçi tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən mülkiyyətdir. Məsələn, müddətliliyi, ödənilməni, geri qaytarılmanı, eləcə də gəlirin bir hissəsinin mənimsənilməsini şərtləndirən icarə və kredit.

İstifadə etmə - təyinatından asılı olaraq əşyanın faktiki tətbiq edilməsidir. İstifadə etmə sahibliyin və mülkiyyətin reallaşma formasıdır. Əgər sahiblik mülkiyyətin funksiyası- dırsa, onda istifadə etməyə də sahibliyin funksiyası kimi baxmaq olar.

Sərəncam vermə - Bu sahibkarın və ya digər şəxsin mülkiyyət obyektinin fəaliyyət göstərməsi barədə qərar qəbul etməsidir ki, bu da sahibin əmlakı mülkiyyətçinin icazə verdiyi hədudlar daxilində istifadəyə verməsi hüququna əsaslanır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında sahibkar mülkiyyətçi olmaya da bilər, lakin mütləq sahiblik, istifadə etmə və sərəncam vermə hüququna, yəni mülkiyyətin səlahiyyət üçlüyünə malik olmalıdır.

Beləliklə, mülkiyyət bir tamdır, onun elementləri (tamın hissələri) isə sahiblik, istifadəmə və sərəncamver- mədir. Elementlər arasında əlaqə bu cürdür: sərəncamvermə istifadəmə ilə, istifadəmə sahibliklə, sahiblik isə mülkiyyətin formaları ilə müəyyən edilir.

Mülkiyyət hüququnun iqtisadi nəzəriyyəsinə əsasən resursun (istehsal vasitələri və ya iş qüvvəsi) özü deyil, resursdan istifadəyə verilən hüquq dəsti və ya payı mülkiyyətdir.

Mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsinin əsasını iki məşhur amerikalı iqtisadçılar - R.Kouz və A.Alçian qoymuşlar. Bu nəzəriyyənin sonrakı tədqiqatlarında Y.Barçel, Q.Bekker,D.Nort, N.S.Çenq, R.Pozner və digərləri iştirak etmişlər.

Tam «hüquq dəsti» aşağıdakı 11 elementdən ibarətdir:

- sahiblik hüququ, yəni nemətlər üzərində müstəsna fiziki nəzarət hüququ;
- istifadə etmə hüququ, yəni nemətlərin faydalı xassələrini özün üçün işlətmək hüququ;
- idarəetmə hüququ, yəni nemətlərdən kimin və necə istifadə edəcəyini təmin edən qərar hüququ;
- gəlir hüququ, yəni nemətlərdən istifadənin nəticələrinə sahib olmaq hüququ;
- suveren hüququ, yəni neməti özgəninkiləşdirmək, istehlak etmək, dəyişdirmək və ya məhv etmək hüququ;
- təhlükəsizlik hüququ, yəni nemətlərdən məhrum edilmədən və xarici mühit tərəfindən vurulan ziyandan qorunmaq hüququ;
- nemətləri irsən ötürmək hüququ;
- nemətə sahibliyin daimi olması hüququ;
- xarici mühitə zərər yetirən üsulun istifadəsinin qadağan olunması;
- cərimə şəklində olan məsuliyyət hüququ, yəni nemətin borc əvəzinə alınması;
- qalıq səciyyəli hüquq, yəni pozulmuş səlahiyyətlərin bərpasını təmin edən prosedurların və institutların mövcud olma hüququ.

Mülkiyyət hüququ cəmiyyət tərəfindən icazə verilən (dövlət qanunları, ənənələr, adətlər, müdiriyyətin sərəncamı ilə və s.), insanlar arasında nemətlərin mövcudluğu ilə yaranan və onlardan istifadəyə aid olan davranış münasibətləri kimi başa düşülür.

Mülkiyyət münasibətləri bu nəzəriyyədə resursların məhdudluğundan irəli gəlir: hər hansı nadirlik şərti olmadan mülkiyyətdən danışmaq

mənasızdır. Buna görə də, mülkiyyət münasibətləri maddi və qeyri-maddi resurslara çatmaqdan istisnalar sistemidir. Əgər resurslara çatmağa istisnalar yoxdursa, onlar heç kimindir, heç kimə məxsus deyillər, yaxud da sərbəst çatma olduğu üçün hamıya məxsusdurlar.

Mülkiyyət nəzəriyyələri

Müxtəlif iqtisadi məktəblər mülkiyyəti və onun mahiyyətini müxtəlif şəkildə müəyyən- ləşdirirlər. Marksist nəzəriyyəsinə əsasən, mülkiyyət iqtisadi kateqoriya kimi istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesində istehsal vasitələrinin və onların köməkliyi ilə hazırlanan maddi nemətlərin mənimsənmə (özgəninkiləşdirmə) münasibətini ifadə edir.

Burada diqqət maddi nemətlərin subyektə mənsub olması faktını yalnız onun özünün deyil, digər subyektlərin də tanınmalı olması üzərində cəmlənir, buna görə də bir ictimai münasibətlər kimi mülkiyyət hüququ yaranır. Qərb iqtisadçıları mülkiyyətə yalnız insanın əşyaya münasibəti kimi yanaşırlar. Həqiqətdə isə mülkiyyət münasibətlərinə mülkiyyətçinin əmlakı ilə real qarşılıqlı təsiri, əmlak üzərində sərəncamının olması və ondan istifadəsinin inikası kimi baxılır.

Marksist nəzəriyyəsinə əsasən mülkiyyət iqtisadi kateqoriya kimi insanların iradəsindən və şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur. Hələ Solon (e.ə.594) və Klisfen (e.ə.509) qeyd edirdilər ki, qanunlar mülkiyyət münasibətlərini yaratmırlar, onlar faktiki olaraq cəmiyyət daxilində formalaşmış münasibətləri təsbit edirlər. Ona görə də mülkiyyətin iqtisadi və hüquqi kateqoriyaları fərqləndirilir. İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət insanlar arasında mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətlərini ifadə edir. Hüquqi kateqoriya kimi mülkiyyət obyektiv formalaşmış mülkiyyət münasibətlərinin subyektiv şərh, artıq təcrübədə formalaşmışların qanunvericiliklə təsbit edilməsinə olan ictimai tələbatın təzahürüdür. Belə halda mülkiyyət özü hüquqdur. Əgər mülkiyyət hüququna qanunla təsis edilmiş, bu və ya digər şəxsin hansı əş- yalardan istifadə edə biləcəyini və ya sərəncam verə biləcəyini müəyyən edən qayda, eləcə də bu cür istifadənin və ya sərəncam vermənin həyata keçməsinə təmin edən şərtlər kimi yanaşsaq, mülkiyyət hüquqi kateqoriyadır.

Mülkiyyət münasibətləri obyektiv-subyektiv münasibətlərdir ki, burada obyekt kimi istehsalın maddi şərtləri və insan həyatı (istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi), həmçinin istehsalın nəticələri (maddi nemətlər və xidmətlər), subyekt kimi isə insan, şirkət, assosiasiya, əmək kollektivi, dövlət nümayəndələri, dövlət aparatı işçiləri çıxış edirlər.

Mülkiyyət münasibətləri istehsal amillərinin və əmək məhsullarının mənimsənmə, özgəninkiləşdirmə, istifadətmə, sahiblik və sərəncamvermə proseslərini, istehsalın inkişafının strategiya və taktikasını, vəsaitlərin istifadə istiqamətlərini, əməyin və istehsalın təşkili formala-rının seçimini, eləcə də onların üzərində nəzarəti ehtiva edir. Mülkiyyət iqtisadi hakimiyyətlə sıx bağlıdır. Əslində istehsalın idarə edilməsi mülkiyyətin funksiyası, onun mütləq tərəflərindən biridir. İstehsalı bir qayda olaraq istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisi idarə edir. Mülkiyyət iqtisadi hakimiyyətin əsas elementlərindən biri (lakin yeganə deyil), onun mənbəyidir.

Mülkiyyətin ilk təriflərindən biri imperator Yustianın (V əsr) «Roma hüququ» kodeksində verilmişdir ki, mülkiyyətə burada əmlaka sahib olmaq, istifadə etmək və sərəncam vermək hüququ kimi baxılır.

Mülkiyyətin tarixi tipləri və formaları

Çox vaxt deyirlər ki, bazar münasibətlərinin əsasını fərdi və ya ayrı-ayrı şəxslərin mülkiy- yəti kimi nəzərdə tutulan xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Dünya təcrübəsi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının, sivil bazarın mülkiyyətin müxtəlif formalarına əsaslandığını göstərir. Bu isə bazarın əsasında, çoxlu sayda bazar subyektlərinin olmasını tələb edən, rəqabətin durması ilə izah olunur. Bazarın özü mülkiyyətin formalarına laqeyddir. O, bazar subyektlərinin nə dərəcədə müstəqil olmasına və öz təsərrüfat fəaliyyətlərində (qanun çərçivəsində) nə qədər sərbəst olma- sına, eləcə də rəqabətin şərtlərinə etinasız deyil.

Bəşəriyyət tarixinə mülkiyyətin ən müxtəlif formaları məlumdur. Bunların isə ən çox əhəmiyyət kəsb edənləri dövlət və xüsusi mülkiyyətdir. Dövlət mülkiyyəti. Müasir dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada dövlət aktiv təsərrüfat fəaliyyəti aparmasın. Qərb ölkələrində əsas fondlarda dövlətin payına 7-dən 30-a qədər və daha çox faiz düşür.

Mülkiyyətin dövlət forması iqtisadiyyatın baza sahələrində üstünlük təşkil edir ki, burada birbaşa mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə, dövlət investisiyalarının həyata keçirilməsinə həqiqətən də böyük tələbat olur, gəlirlilik meyli ictimai maraqlar üçün kifayət etmir. Bura yalnız ümumi şəkildə (bütöv tam kimi) işlənən fəaliyyət növləri aiddir ki, buna səbəb də bu fəaliyyət növlərinin və onların maddi zəmininin dövlət idarəetmə forması

(informasiya vasitələri, sosial və istehsal quruluşları, ekoloji mühafizə, fundamental elm və məsələn, kosmosun fəthi kimi, elm tutumlu istehsalat və s.) obyektiv olaraq yaranır. Dövlət mülkiyyət forması iflasa uğrayan qeyri-hökumət müəssisələrinə kömək etmək lazım olduqda da yaranır. Bu faktik olaraq ziyanla işləyən müəssisələrin milliləşdirilməsi, dövlət vəsaiti hesabına onların sağlamlaşdırılması və sonrakı özəlsizləşdirilməsi zəminində aparılır.

Rusiyada bu yaxınlara qədər «vahid fabrika», dövlət mülkiyyətinin inkişafı zəminində istehsalın 10 dəfə və çox böyüdülməsi meyli üstünlük təşkil edirdi. Dövlət mülkiyyəti aparıcı və ümumxalq elan olunmuşdu, hal-hazırda isə bu bir çox iqtisadçılar tərəfindən haqlı olaraq etirazla qarşılanır.

İctimai mülkiyyətin deformasiyası nəticəsində istismarın aşağıdakı növləri yarandı: hər il 10-15 mln. «xalq düşmənləri» və onların ailə üzvlərinin istismar olunduğu «diişərgə»; 35 mln kəndlini və 3 mln. sürgün olunmuşları istismar edən «kazarma»; plutokratik mənimsəmə forması (gizli iqtisadiyyat, korrupsiya, total təsərrüfatsızlıq və təsərrüfat cinayətinin digər növləri) olan «dövlət» istismarı.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlət mülkiyyəti səmərəli ola bilər, çünki onun mülkiyyətin digər formaları ilə müqayisədə aşağıdakı funksiyaları ilə şərtləndirilmiş müəyyən üstünlükləri vardır: makrotənzimetməni həyata keçirmək bacarığı, cəmiyyətin bütövlükdə iqtisadi inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq, nəticə etibarilə insana yönəldilmiş ən yüksək səmərəliliyə nail olmaq meyarına əsasən milli iqtisadi quruluşunu optimallaşdırmaq.

Bununla yanaşı, iqtisadi və sosial quruluşdan asılı olmayaraq dövlət mülkiyyəti əksər hallarda digər formalara nisbətən daha az səmərəliliklə fəaliyyət göstərir. Bu bir tərəfdən bazarın imkanlarının məhdud olduğu və əməyə marağın aşağı olduğu sahələrdə dövlət mülkiyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə mülkiyyətçinin məsuliyyətsizliyi və müəssisənin bazar istiqamətini itirməsi üzündən normal fəaliyyət göstərən bazarı olan sahələrdə də dövlət mülkiyyətinin səmərəliliyi azala bilər.

Mülkiyyətin dövlət formasının üstünlük təşkil etməsi dövlət inhisarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, istehlakçı və əhali üçün zərərli, istehsalçı üçün isə olduqca əlverişlidir.

Beləliklə, dövlət mülkiyyətini deyil, onun inhisar vəziyyətini aradan götürməkdən danışmaq olar. Dövlət mülkiyyəti ümummilli, respublika və bələdiyyə mülkiyyəti şəklində iqtisadiyyatda həmişə mühüm rol oynayır.

Bələdiyyələşmə (lat. *municiplum* - özü-özünü idarə edən cəmiyyət) torpaq, tikinti, yerli təsərrüfat işi üzərində dövlət mülkiyyət hüququnun

şəhər (kənd - kənd yerlərində) özünüidarə orqanlarına verilməsinə deyilir. Bələdiyyə mülkiyyətinin yaranma tarixi XIX əsrin sonlarına (bəzi ölkələrdə ortalarına), təşəkkül tapması isə XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Xüsusi mülkiyyət. «Xüsusi mülkiyyət» məfhumu tarixən dövlət əmlakını bütün digər əmlaklardan ayırmaq məqsədilə yaranmışdır. Buna görə də hesab olunurdu ki, dövlət əmlakı olmayan nə varsa, xüsusi əmlakdır. Mülkiyyət formalarının böyük müxtəlifliyi olan müasir dövrdə nəinki ayrı-ayrı vətəndaşların, eləcə də kooperativlərin, assosiasiyaların, xalq müəssisələrinin mülkiyyəti «qeyri-dövlət» mülkiyyəti hesab olunur. Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində və təcrübəsində «mülkiyyətin istənilən qeyri-dövlət forması xüsusi mülkiyyətdir» fikri təsdiq olunub. Bu yanaşmanın öz məntiqi var. Dövlət öz cəmiyyətinin təmsilçisi kimi çıxış edir, mülkiyyətin digər subyektləri isə cəmiyyətin yalnız bir hissəsini təcəssüm etdirirlər, ona görə də onları mülkiyyətin sahibi hesab etmək düzgün olardı.

Bugünkü gündə çoxları sübut etməyə çalışır ki, xüsusi mülkiyyət bölünməz, heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan (öz sahibinin iradəsindən başqa) mülkiyyətdir. Əslində, xüsusi mülkiyyətçinin öz mülkiyyət obyektinin üzərində lazımi hesab etdiyi bütün əməliyyatları, bu əməliyyatların digər şəxslərin xüsusi mülkiyyət sahəsinə nüfuz etməməsi şərtilə aparmağa tam hüququ vardır. Sivil cəmiyyətdə mülkiyyətçilərin müəyyən davranış qaydaları hazırlanmışdır.

Xüsusi mülkiyyətə aşağıdakıları aid etmək olar:

➤ İqtisadi vahid kimi ev təsərrüfatı - şəxsi ehtiyaclar üçün məhsul və xidmətlər istehsalını həyata keçirir;

➤ Qanunvericiliyə müvafiq surətdə fəaliyyət göstərən leqal xüsusi müəssisələr. Bunlar fərdidən, kustardan irilərinə qədər istənilən ölçülü müəssisələrdir.

➤ «Kölgə iqtisadiyyatı»nın tərkibində olan qeyri-leqal xüsusi müəssisələr. Bura ayrı-ayrı şəxslərin dövlətin xüsusi icazəsi olmadan əmtəə istehsalı və xidmət göstərmək sahəsindəki bütün fəaliyyətləri daxildir.

➤ Mənzilin kirayə verməsindən tutmuş ayrı-ayrı şəxslər arasında pul əməliyyatlarının aparılmasına qədər xüsusi əmlakın və ya qənaətlə yığılmış şəxsi pulun istənilən istifadə forması.

Xüsusi bölmə mərkəzdən heç bir göstəriş olmadan özü- özünə inkişaf edir ki, bu da xüsusi mülkiyyətin həyat qabiliyyətliliyini göstərir. Xüsusi bölmənin inkişafının əsas şərtlərindən biri müəssisənin təsis edilməsində və istənilən istehsal fəaliyyətinin başlanmasına tam sərbəstlik verilməsidir. Xüsusi bölmə heç bir qadağa ilə üzləşməməlidir, onun mülkiyyətində olan əmlakı icarəyə verənlə icarəçi arasında azad müqavilə əsasında icarəyə

verməyə, eləcə də istənilən yüksək qiymətli əşyanı yığmağa, satmağa və almağa qeyri-məhdud hüququ olmalıdır. Satıcı ilə alıcı arasındakı azad müqaviləyə əsaslanan sərbəst qiymətlər, sərbəst xarici ticarət fəaliyyəti, xüsusi mülkiyyətin tərkibində olan evin və əmlakın sərbəst alqı-satqısı, faiz ödəməklə sərbəst kreditləş- dirmə, işçi qüvvəsi tutma sərbəstliyi, istənilən xüsusi müəssisəyə maliyyə investisiyası sərbəstliyi xüsusi bölmənin inkişafı üçün lazım olan mühitdir.

Xüsusi bölmənin inkişafının ikinci şərti xüsusi müqavilədəki mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə qanunun təminat verməsini tələb edir. Əgər xüsusi müqavilə hər hansı bir şəkildə pozularsa zərər çəkmiş vətəndaş zərər verəni üzərinə götürdüyü mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malik olmalıdır.

Üçüncü şərt xüsusi mülkiyyətin tam təhlükəsizliyinin təmin olunmasının zəruriliyidir. Onun toxunulmazlığının təminatı qanunda, partiya proqramlarında və aparıcı dövlət xadimlərinin bəyannamələrində nəzərə alınmalıdır. Müsadirənin heç vaxt olmayacağına təminat lazımdır.

Dördüncü şərt kredit siyasətinin xüsusi kapitalqoymanı həvəsləndirilməsini tələb edir. Mülkiyyətin bütün formalarını inkişaf etdirmək üçün bərabər imkanlar müddəasını mükəmməl hesab etmək olar. Real gerçəklikdə isə dövlət bölməsi tərəfindən həddindən çox kapital yığılmış, bürokratik aparatın, dövlət bank sisteminin və dövlət müəssisələrinin birləşməsi baş vermişdir. Bunlar dövlət bölməsinin başlanğıcdakı şübhəsiz üstünlüyünü şərtləndirir. Buna baxmayaraq, xüsusi bölmənin səmərəliliyi maliyyə çətinlikləri qarşısında, kreditləşmənin istənilən şərtlərində belə, daim iflas olmaq təhlükəsi gözlədiyi üçün artır.

Xüsusi sektorun sonrakı inkişafı üçün cəmiyyətdə xüsusi bölməyə hörmətlə yanaşılması (beşinci şərt) olduqca vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində satıcının təklif elədiyi əmtəə alıcıya lazımdırsa və bu alıcı soruşulan qiyməti ödəməyə hazırdsə, sahibkarın satıcı olaraq fəaliyyət göstərməsinə ictimai faydalı hal kimi baxılmalıdır.

Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə

Dövlət mülkiyyətinin ümumi üstünlüyü ilə müəyyən olunan Rusiya iqtisadiyyatının xüsusi mülkiyyət formalarının real müxtəlifliyinə keçidin əsas metodu, bazar təsərrüfatının formalaşmasının əsası, sahibkarlığın quruluşunun optimallaşma yolu kimi dövlətsizləşdirmə və özəlləşmənin labüdlüyünü tələb edir.

Dövlətsizləşdirmə dövlət mülkiyyətinin dəyişdirilməsi üzrə tədbirlər məcmusudur ki, bu da dövlətin iqtisadiyyatda hədsiz rolunu aradan qaldırmağa yönəldilir.

Dövlətsizləşdirmə dövlətdən təsərrüfat idarəçiliyinin əksər vəzifələrinin alınması, müvafiq səlahiyyətlərin müəssisələrə verilməsi, şaquli təsərrüfat əlaqələrinin üfqiylərlə əvəz olunmasını bildirir.

Dövlətsizləşdirmə dövlətin iqtisadi sahədən tam çıxması ilə nəticələnir. Müasir istehsal dövlətin tənzimləməsi olmadan müvəffəqiyyətli inkişaf edə bilmir ki, bu da yalnız müəyyən hədlər daxilində səmərəlidir. Əgər bu hədlər pozularsa, ictimai istehsalın səmərəliliyi azalar. Hazırda dövlətsizləşdirmə xətti ümumdünya xarakteri daşıyır.

Dövlətsizləşdirmə müxtəlif istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər:

- mənimsəmə prosesinin dövlətsizləşdirməsi, hər bir işçinin və əmək kollektivinin mənimsəmənin, inhisarsızlaşmanın bərabər hüquqlu iştirakçısı kimi tanınması;
- müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması, müəssisələrin bütün formalarına qanun çərçivəsində təsərrüfat fəaliyyətində eyni dərəcədə sərbəstlik verilməsi;
- yeni təşkilati quruluşların formalaşması, üfqi əlaqələrin aparıcı rol oynadığı sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formalarının (konsernlər, şirkətlər, assosiasiyalar) yaradılması.

Beləliklə, dövlətsizləşdirmə inhisarçılığın dəf edilməsinə, rəqabətin və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə yönəldilir.

Bu bazar iqtisadiyyatına keçidin mərkəzi problemidir. Dövlətsizləşdirmə özəlləşdirmə ilə sıx əlaqədərdir. Özəlləşdirmə mülkiyyətin dövlətsizləşdirmə istiqamətlərindən biridir ki, bunun da mahiyyəti onun ayn-ayn vətəndaşların və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsidir.

Rusiyada dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi vətəndaşların və səhmdar cəmiyyətlərinin (şirkətlərin) dövlətdən və yerli hakimiyyət orqanlarından aşağıdakıları mülkiyyətə almasını bildirir:

- müəssisələr və onların müstəqil müəssisələrə ayrılan bölmələrini;
- müəssisələrin maddi və qeyri-maddi aktivlərini;
- dövlətin və yerli hakimiyyət orqanlarının səhmdarlar cəmiyyətlərinin (şirkətlərin) capital- larında payını (səhmlərini);
- özəlləşdirilən müəssisələrin digər müəssisələrin kapitallarında olan payı (səhmlər və s.).

Beləliklə, özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, özəlləşdirmə mülkiyyət münasibətlərinin kökündən dəyişilməsi

prosesini əks etdirir, dövlətsizləşdirmə isə mövcud təsərrüfat sisteminin, dövlət diktatının dağıdılmasına və iqtisadiyyatın dövlətdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərməsinə istiqamətlənmiş dəyişilməsinin bütün kompleksini əhatə edir.

Özəlləşdirmənin obyektləri iri sənaye, xırda və orta sənaye və ticarət müəssisələri, xidmət sahələri müəssisələri, mənzil fondu, mənzil tikintisi, kənd təsərrüfatı müəssisələri və s. ola bilər. Özəlləşdirmədən sonra xüsusi şəxslər, özəlləşdirilmiş müəssisənin işçisi, əmək kollektivi, banklar, holdinqlər, səhmdar cəmiyyətləri (şirkətlər) və s. mülkiyyət subyektləri olur.

Bu və ya digər ölkədə özəlləşdirmənin miqyası əvvəlki dövrdə orada xüsusi bölmənin milliləşdirilməsi metodunun nə dərəcədə geniş istifadə olunmasından asılıdır. Milliləşdirmə metodunun nadir hallarda tətbiq olunduğu ölkələrdə (ABŞ, AFR, Yaponiya) özəlləşdirməyə meyl zəif təzahür edir. Milliləşdirmə prosesinin həddindən çox güclü getdiyi ölkələrdə (Böyük Britaniya, Fransa) isə özəlləşdirmə geniş miqyasda həyata keçirilir.

Dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə müxtəlif metodlarla, məsələn, mülkiyyətin pulsuz verilməsi, müəssisələrin güzəştli şərtlərlə alınması, səhmlərin satışı, müəssisənin icarəyə verilməsi, xırda müəssisələrin hərracda miisabiqəylə, yaxud da miisabiqəsiz satışı əsasında həyata keçirilə bilər.

Özəlləşdirmədən alınan maliyyə vəsaitləri ilk növbədə bazar infrastrukturunun inkişafına, eləcə də müstəqillik əldə etmiş müəssisələrin xüsusi kapitalla təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, özəlləşdirmə yalnız müəyyən şərtlər daxilində uğur ola bilər. Bunlara ilk növbədə aşağıdakılar aiddir:

- əks-milliləşdirmənin həyata keçirilməsinin etibarlı hüquqi əsasının olması;
- inkişaf etmiş bazar infrastrukturunun (ilk növbədə fond bazarının) yaradılması;
- dövlət müəssisəsinin yaxşı düşünülmüş satış proseduru;
- iqtisadiyyatın xüsusişəkiləşdiriləcək sektoruna (yaxud sahələrinə) olan tələbin həcmində əvvəlcədən qiymətləndirilməsi.

Yalnız bu şərtlər daxilində iqtisadiyyatda əks-milliləşdirmənin həyata keçirilməsi səmərəli ola bilər.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə özəlləşdirmənin məqsədləri müxtəlifdir.

Özəlləşdirmənin lideri olan Böyük Britaniya özəlləşdirmənin aşağıdakı üsullarını təklif etmişdir: səhmlərin satılması və pulsuz paylanması; xidmət göstərməyə podrat işi; dövlət mənzilinin kirayə götürənə satışı; rəqabəti

artırmaq məqsədilə dövlət inhisarından imtina. Dövlət mülkiyyətinin və onun funksiyalarının xüsusi bölməyə tam və ya qismən ötürülməsinin bütün dünya üzrə 22 müxtəlif üsulu mövcuddur

İnsan iqtisadi sistemin subyekti, istehsalın başlıca amilidir

İnsan amili... hazırda bu anlayış iqtisadçılar, sosioloqlar, filosoflar, psixoloqlar tərəfindən tez-tez işlədilir, bir növ dillər əzbəri olmuşdur. Bu təsadüfidirmi? Nə üçün məhz indi insan amilinə bu qədər böyük əhəmiyyət verilir? İnsan amilinin fəallaşdırılması nə deməkdir? Buna necə və hansı yollarla nail olmaq mümkündür? Bu zaman hansı ziddiyyətlərlə qarşılaşırıq və onları necə həll etmək lazımdır? və s. və i. a. kimi suallar meydana çıxır.

Buradan aydın olur ki, insan amili konsepsiyasının öyrənilməsi ilə əlaqədar məsələlərin dairəsi olduqca genişdir və bütün münasibətlər sistemində onun rolunun aydınlaşdırılması olduqca vacibdir. Həm də insan haqqında yalnız empirik məlumatlar əsasında mühakimə yürütmək düzgün deyildir.

Məlum olduğu kimi, hər bir konsepsiya şeylərə olan baxışlar sistemindən ibarətdir. İnsan amili ilə bağlı baxışlar sistemi haqqında təsəvvürə malik olmaq üçün isə hər şeydən əvvəl, onun əsas, ən ümumi əlaqə və əlamətlərini aşkara çıxarmaq, onu daha geniş mənada nəzərdən keçirmək lazımdır.

Biososial varlıq olan insanı daha çox müxtəlif cəhətlərdən nəzərdən keçirmək olar. İnsan ilk əvvəl, təbiətin bir hissəsi olmaqla, təbiətə məxsusdur, onun daxilindədir, onun inkişafının ən yüksək məhsuludur.

İnsan yaşamaq üçün zəruri olan müxtəlif təyinatlı ne-mətlərin istehsalı prosesində təbiətlə müəyyən münasibətlərə girməklə özü də məhsuldar qüvvəyə, məhsul istehsal edən amilə çevrilir. Bununla birlikdə o, digər fərdlərlə iqtisadi münasibətlərə girməklə özünün şəxsi həyatını qurur. Beləliklə, insan bir tərəfdən məhsuldar qüvvələrin amili, digər tərəfdən isə iqtisadi sistemin subyekti, iqtisadi münasibət-lərin daşıyıcısıdır. Bu isə o deməkdir ki, insan həm də istehsalın inkişaf etdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi-nin başlıca amilidir.

Tarixi inkişaf prosesində insanın əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl, onun məhsul istehsal edən amillərin tərkibində oynadığı rol ilə müəyyən edilir. Doğrudur, məhsul istehsal edən amillərin tərkibində istehsalın texniki-texnoloci şəraitinin vacibliyini inkar etmək olmaz. Lakin istehsalda onların çox böyük əhəmiyyətə malik olmalarına baxma-yaraq, başlıca, aparıcı, həlledici amil insanın özüdür. Burada, söhbət təkcə onun şüurlu varlıq olmasından getmir. Söhbət ondan gedir ki, insanlar yaradıcı,

mənəvi, bir sözlə yaratmaq, qurmaq imkanlarına malik olduqları halda, investisiya əmtəələri “ölü canlılardır”. Çünki investisiya əmtəələrini məhz insanlar yaradır və onları özləri hərəkətə gətirirlər. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, istehsal prosesində insanların fəaliyyəti, konkret formasın-dan asılı olmayaraq müəyyən elmi, texniki, texnoloci, idarəetmə və digər vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə, işçilər müəyyən ümumi və xüsusi biliklərə, istehsal mədəniyyətinə, vərdislərə, idarəetmə bacarığına yiyələnməli, təcrübə toplamalıdırlar.

İnsanlar istehsalı təşkil və nemətləri istehsal etməklə, özlərinin artmaqda olan tələbatlarını ödəməyə çalışırlar. Deməli, onlar istehsal etdikləri məhsulları istehlak etməyə başlamaqla, həm də “istehlak istehsalına” keçmiş olurlar. Onlar eyni zamanda fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunlara uyğun olaraq nemətləri onların istehsalı prosesində iştirak etməyən şəxslərlə “bölməklə”, təhsildə, səhiyyədə, mədəniyyət və incəsənətdə məşğul olanların tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etmiş olurlar. Beləliklə, cəmiyyətdə nə varsa, hamısı insanlar üçündür və insanlara xidmət edir. Odur ki, insanlar bir tərəfdən investisiya əmtəələrini, digər tərəfdən isə özlərini təkmilləşdirir, cəmiyyətin bütün üzvləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bununla əlaqədar olaraq istehsal prosesinin ümumi iqtisadi şərti olan işçilərin “keyfiyyətinin” yaxşılaşdırılmasına, onun təkmilləşdirilməsinə verilən tələblər də artır. Bu, müasir elmi-texniki inqilab şəraitində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Çünki işçilərin tez və hərtərəfli təkmilləşdirilməsi elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin reallaşdırılması üçün başlanğıc nöqtəsidir. Göründüyü kimi, insan özünün sosial mahiyyətinə görə bütün münasibətlərin, yəni iqtisadi və siyasi, milli və ailə, ideoloci və mənəvi münasibətlərin toplusundan ibarətdir.

İstehsala olan münasibətinə görə insan yalnız onun subyekti deyil, həm də son məqsədidir. Məhsul bölgü və mübadilə mərhələlərini keçməklə öz yolunu istehlakda başa çatdırır. İstehlak olmadan hər cür istehsal mənasızdır. Bu isə o deməkdir ki, insanların tələbatlarının ödənilməsi və onun inkişafı istehsalın son məqsədidir. Buna görə də istehsalın inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin daha da yük-səldilməsi, işçilərin sosial qayğısına qalınması, tələbatlarının ödənilməsi cəmiyyətin qarşısında duran başlıca vəzifələr olmalıdır.

Müasir dövrdə bir sıra amillərin, xüsusilə də elmi-texniki inqilabın təsiri ilə istehsalda insanın yeri, rolu və yerinə yetirdiyi vəzifələr dəyişir ki, bu da gələcəkdə müxtəlif növ nemətlərin istehsalının daha da artmasına və tələbatların ödənilməsində müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Ailə gəlirləri, onun formalaşması mənbələri və istifadə edilməsi

Müxtəlif növ nemətlərin istehsalı və ilkin bölgüsü zamanı təhlil obyektini peşə hazırlığı, təcrübəsi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ayrıca bir işçi olduğu halda, gəlirləri və onlardan istifadə edilməsini öyrəndikdə tədqiqat obyektini ailədir.

İqtisadi mənada ailə dedikdə, qohumluq münasibət-ləri ilə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və özlərinin istehlakını təşkil etmək üçün birlikdə fəaliyyət göstərən şəxslər qrupu nəzərdə tutulur. Ailə bir nəfərdən də ibarət ola bilər.

Gəlirlərin formalaşması, ondan istifadə edilməsi, gəlir və xərclərin uyğunlaşdırılması ailə – istehlak büdcəsini əmələ gətirir. Bu, həm də ailənin gəlirləri və xərcləri balansı, əhalinin müxtəlif sosial və gəlir əldə edən qruplarının nomi-nal və real gəlirlərinin statistik yolla öyrənilməsi üsuludur.

Beləliklə, ailə gəlirlərinin formalaşması və istifadə edilməsi bölgü prosesini başa çatdırmaqla, sosial münasibətlərin inkişafı və istehlakın iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasında ön mühüm vasitədir.

Ailə büdcəsi mədaxil (gəlir) və məxaric (xərc) hissə-lərindən ibarətdir.

Əhalinin gəlirlərinin formalaşmasının bütün ölkələr üçün səciyyəvi olan əsas mənbələri aşağıdakılardır: 1) İstehsalda sərf olunan əməyin müqabilində əldə edilən gəlirlər (əmək haqqı, mükafat və s.); 2) Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər (mənfəət); 3) Əmək sərf edilməsindən asılı olmayaraq sosial gəlirlər (Ailələrə verilən müxtəlif təyinatlı müavinətlər, sosial sığorta ödəmələri, pensiya, yardım və i. a.); 4) Mülkiyyətdən əldə edilən gəlir (əmanət bankında saxlanılan əmanətlərə görə verilən faiz məbləği, istiqrazlar, lotoreyalar üzrə uduşlar, renta və s.)

Bu gəlirləri iki qrupda birləşdirmək olar: 1) Əmək sərfi və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər (əmək haqqı, mənfəət, mükafat və i. a.); 2) Qeyri-əmək gəlirləri (qanuni yolla əldə edilən dividend, ayrı-ayrı maliyyə təşkilatlarına qoyulan müxtəlif növ əmanətlər üçün verilən faiz məbləği, mülkiyyətdən, o cümlədən mənzilin kirayə verilməsindən götürülən gəlirlər, dövlət tərəfindən verilən müavinət, yardım, ödəncilər və s.).

Müxtəlif ölkələrdə bu gəlirlər eyni deyildir və onlar təsərrüfat konyukturasından, sahibkarlıq fəaliyyətindən və digər amillərdən asılıdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, ailənin gəlirlərinin ümumi məbləğində «qeyri-əmək gəlir-ləri»nin payı olduqca yüksəkdir və ailələr üzrə kəskin sürət-də fərqlənir. P. Samuelson və V. Nordhausun yazdıqları kimi gəlirlərin qeyri-bərabərliyinin səbəblərindən biri sərvət üzərində mülkiyyət münasibətlərinin bərabər olmamasıdır. Məsələn, *ABŞ-da ölkənin bütün*

sərvətinin 19%-i əhalinin 1%-nin mülkiyyətindədir. 1984-cü ilin qiymətləri ilə ABŞ-ın bütün milli sərvəti 7800 mlrd. dollara bərabərdir ki, bunun da 1120 mlrd. dolları əhalinin 0,5%-nə məxsusdur.

Bazar iqtisadiyyatı, gəlirlərin artırılmasının sürətlən-dirilməsi üçün real perspektivlər açır. Bu, onunla əlaqə-dardır ki, əməyin ödənilməsi ilə bağlı olan bütün məsələləri (əmək haqqının formaları və sistemləri, mükafat, əlavə ödənclər verilməsi və s.) dövlətin müdaxiləsi olmadan müəssisələrin özləri müstəqil həll edirlər. Bu isə o deməkdir ki, fərdi əmək haqqında məhdudiyyət qoyulmur, o yalnız vergi vasitəsilə tənzimlənir. Bazar iqtisadiyyatı həm də adamlara öz əməyini kooperativ və ya kiçik müəssisə yaratmaq, mağaza, restoran, şəxsi taksi sahibi olmaq, təsərrüfatın hər hansı başqa bir sahəsində tətbiq etmək imkanı və deməli, sərbəstlik verir.

Bazar iqtisadiyyatı ziyalılar qarşısında da öz bilik və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün geniş imkanlar açır, intellektual mülkiyyət hüququnun təsbit olunması yüksək fitri istedadla və qabiliyyətə malik olan adamları aşkara çıxarmağa şərait yaradır.

XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki inqilabın təsiri ilə dövlət büdcəsindən maliyyə-yələşdirilən sosial infrastruktur sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq əhaliyə göstərilən pulsuz təhsil və mədəni xidmətlər də onların gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə infrastrukturun tərkibində dövlət təminatının:

1) Sosial sığorta; 2) Dövlət yardımı; 3) «Universal təminatmə» sistemi əmələ gəlmiş və fəaliyyət göstərir. Bunlar başlıca olaraq əmək haqqından tutulan müxtəlif növ vergi və ödənclər hesabına yaradılır.

Sosial sığorta sistemi daha geniş yayılmışdır. Bu sistemdə işçilərin əmək haqqından məcburi qaydada sığorta ayırmaları tutulur. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq sığortalanmış şəxsin zəruri sığorta stacına, yaşa və digər şərtlərə cavab verən ailə üzvləri pensiya almaq hüququna malik olurlar. Sosial sığortanın əsas növü qocalığa (yaşa) görə pensiyadır. Bu, işçi pensiya yaşına çatdıqda və zəruri əmək, yaxud da sığorta stacına malik olduqda verilir, həm də onun məbləği əmək haqqının 25%-i ilə 90%-i arasında tərəddüd edir.

Dövlət yardımı tamamilə dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Lakin bu imkandan işsiz, yaxud da əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin hamısı deyil, yalnız ailənin üzvlərindən heç birinin yaşamaq üçün gəlir mənbəyinə malik olma-dığı rəsmi surətdə sübuta yetirilən şəxslər istifadə edə bilər-lər. ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya və başqa ölkələrdə pensiyaçıların 1/3 hissəsi dövlətə məhz qocalığa görə yardım almaq üçün müraciət edirlər.

İsveç, Finlandiya, Norveç, Kanada və İsləndiyədə pensiya təminatında «universal» sistem formalaşmışdır. Bu ölkələrdə pensiya yaşına çatan, şikəst olan və ya ailə başçısını itirən bütün vətəndaşlar pensiya almaq hüququna malikdirlər. Pensiya hamı üçün möhkəm, sabit həcmdə ödənilir və onu vermək üçün lazım olan vəsait 16-18 yaşına çatmış vətəndaşların hamısından tutulan xüsusi növ vergi hesabına yəradılır.

Ailə büdcəsindəki vəsait əmtəələrin satın alınmasına, xidmətlərin və vergilərin, rüsumların, tədiyələrin ödənilməsinə və s. məqsədlərə sərf olunur. Ailə büdcəsi gəlirlərinin artması ilə nəinki ailənin tələbatının daha tam ödənilməsi təmin edilir, həm də onun məxaric (xərc) hissəsinin quruluşu dəyişir. Büdcənin məxaric hissəsinin dəyişməsinə tələbatın dəyişməsi ilə yanaşı, pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişməsi, ticarətdə olan məhsulların miqdarı və digər amillər də təsir göstərir. Bunun nəticəsidir ki, ailənin nomi-nal (pul) xərclərinin quruluşunun dəyişməsi tələbatın ödənilməsində baş verən real dəyişiklikləri təqribi əks etdirir.

Ailə gəlirlərinin konkret olaraq hansı məqsədlərə sərf edildiyi, başqa sözlə, onun quruluşu aşağıdakı kimidir: 1) Sosial-mədəni və məişət xidmətlərinin ödənilməsi üzrə xərclər; 2) Yeməyə sərf olunan xərclər; 3) Vergi, rüsum və ödəmələr; 4) Sənaye mallarının satın alınması; 5) Yığım üçün vəsait; 6) Sair xərclər.

Hazırda xərclərin quruluşunun dəyişməsində bir neçə meyl özünü göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl, yemək şeylərinin əldə edilməsinə yönəldilən vəsaitin xüsusi çəkisi-nin azalması meylidir. Ümumiyyətlə, bu meyl mütərəqqidir və iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edən bütün ölkələrə xasdır. Hazırda müxtəlif ölkələrdə büdcə gəlirlərinin təqribən 20-30%-i yemək şeylərinin əldə edilməsinə sərf olunur. Lakin bu meyl müəyyən dərəcədə əhalinin bir sıra yemək şeylərinə olan tələbatının ödənilmədiyini də əks etdirir. Odur ki, yemək şeylərinə olan tələbatın ödənilməsi onun quruluşunun dəyişməsi, yəni daha çox kalorili və vitaminlə zəngin olan məhsulların (ət, balıq, tərəvəz, təzə meyvə və i. a.) istehlak edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Nəzərə çarpan meyllərdən biri də sənaye mallarının satın alınmasına sərf olunan vəsaitin daxili quruluşunda baş verən dəyişikliklərdir. Bu, özünü onda göstərir ki, mebelin, mədəni-məişət mallarının (yüngül minik maşını, motosikl və velosiped də daxil olmaqla) satın alınmasına sərf edilən vəsait məbləğinin xüsusi çəkisi artır, spirtli içkilərin satın alınmasına sərf olunan vəsaitinki isə azalır. Paltarın və ayaqqabının çeşidinin genişlənməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşması ilə əlaqədar olaraq, onların satın alınmasına yönəldilən xərclər də çoxalır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin əsas hissəsinin tədiyə qabiliyyətinin aşağı düşməsi

nəticəsində ailə büdcəsinin xərclərində xidmət sahələrinin xüsusi çəkisi də artır.

Beləliklə, əldə edilmiş gəlirləri reallaşdırmaq üçün istehlak bazarında münasib qiymətə satın alınması mümkün olan kifayət qədər və lazımi çeşiddə əmtəələrin olduğu istehlak malları bazarına malik olmaq lazımdır.

İstehlak malları bazarı müxtəlif əmtəələrlə doldurulmamışdırsa və ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə qıtlıq varsa, onların çeşidi azlıq edirsə, gəlirlər qiymətlərə uyğun gəlmir-sə, əhəlinin gəlirlərinin mütləq kəmiyyəti barədə məlumatlar onun alıcılıq qabiliyyətini düzgün əks etdirməyəcəkdir. Çünki vəziyyətin belə olması labüd olaraq kortəbii bölgü prosesinin, gözəgörünməz bölüşdürücülərin meydana gəlməsinə, sərvətin dağıdılması və mənimsənilməsi hallarının genişlənməsinə, xidməti vəzifədən sui-istifadənin güclənməsinə səbəb olur.